

Geografia człowieka na przełomie wieków

Wiesław Maik

Human geography at the turn of the 20th and 21st centuries

Abstract: The paper is an attempt to explain the reasons for variability and inconstancy in modern human geography. The pivotal quality of the development of this branch of science since the mid-20th century consists of paradigmatic changes or modifications, which are an immediate consequence of the transformation from the classical paradigm phase through the period of the domineering positivistic research model to the current post-positivistic and post-paradigmatic phases of the research model. In the latter phase, geography has been developing in accordance with the post-positivistic model of the functioning of the social sciences. Its mechanism is based on the endurance of geographic thought, which encompasses abstract, general, and metaphysical components on the one hand, and empirical and factual on the other.

Changes in the field of human geography occur within the domain of two kinds of narration – general discourse and empirical discourse revolving around research programs. The paper argues that the major factor generating progress in modern human geography are discussions at the general level conducted between proponents of various philosophical and methodological currents. These key orientations constitute a form of ancillary measure managing the research process in a situation in which there are no commonly accepted theories. On the other hand, changes at the general level are transferred to the level of research programs.

The philosophical and methodological orientations, which have profoundly affected the field of modern human geography include structuralism, post-structuralism, neo-Marxism, post-modernism, feminism, humanism, and post-humanism. Each given orientation performs two functions: (1) revision of existing theories, notions, and geographic knowledge, (2) facilitation of the permeation of the theory and methodology associated with the modern social sciences (diffusive and expansive function).

In summary, human geography has progressed under a domineering influence of the changes occurring at the level of general discourse through the acquisition of new philosophical and methodological currents, while a “scientific renewal” has taken the form of a harsh discussion among the advocates of the various approaches, which is reflected in the level of empirical research programs.

Keywords: human geography

Wprowadzenie

Przełom stuleci to zazwyczaj dogodny czas podsumowań. Niniejsza analiza jest ukierunkowana na poszukiwanie przyczyn zmienności i różnorodności współczesnej geografii człowieka. Jej obecny charakter wynika w znacznej mierze z braku linearnej trajektorii rozwoju intelektualnego – była uprawiana przez wielu badaczy w ramach różnych szkół naukowych tworzących rozmaite koncepcje i metody analityczne. Począwszy od lat sześćdziesiątych XX wieku, stała się ona dyscypliną otwartą, ulegała wpływom różnych nauk społecznych i humanistycznych (Lisowski 1996; Maik 2012). W tych warunkach współczesna geografia człowieka kształtowała się jako dziedzina naukowa sięgająca z jednej strony do swych geograficznych antenatów, takich jak Friedrich Ratzel, Carl Ritter czy Paul Vidal de la Blache, a z drugiej strony czerpiąca obficie z koncepcji i metodologii nauk społecznych i humanistycznych.

Mechanizm rozwoju geografii człowieka w drugiej połowie XX wieku

Ogólnie biorąc, w procesie rozwoju geografii człowieka w tym okresie można wyróżnić trzy fazy:

- rozwój dyscypliny w ramach określonego, dominującego paradygmatu (tradycji badawczej lub wzorca badawczego),
- okres kryzysu, przejawiający się nasileniem sporów o *principia* lub pojawieniem się problemów nierozwiązywalnych na gruncie danego paradygmatu (wzorca badawczego),
- fazę przewyciężenia kryzysu poprzez uformowanie się nowego paradygmatu (por. Maik 1993).

Znamienną cechą rozwoju geografii człowieka w drugiej połowie XX wieku jest powtarzalność tego cyklu w wyniku zmian paradygmatycznych poprzez przejście od fazy paradygmatu klasycznego poprzez fazę paradygmatu pozytywistycznego, zwanego niekiedy scjentyistycznym (por. King 1976; Kukliński 1982; Rykiel 1986; Jerczyński i in. 1991; Maik 1993) do fazy postpozytywistycznej i postparadygmatycznej.

Pierwsze istotne przemiany w geografii człowieka nastąpiły w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku i były następstwem unicestwienia paradygmatu klasycznego (koncepcji antropogeografii) przez nowo formujący się pozytywistyczny wzorzec badawczy. Zdecydowały o tym zarówno czynniki wewnętrzne –

dość powszechna akceptacja pozytywistycznych podstaw rozwoju geografii, jak i zewnętrzne, wynikające z zapotrzebowania praktyki społecznej (głównie potrzeb planistycznych) na nowe wyniki badań oparte na zastosowaniu metod statystyczno-matematycznych.

Paradygmat pozytywistyczny wyznaczał podstawowe ideały racjonalności geografii jako nauki, jej charakter i cele poznawcze. Konkretyzowały się one w postulowanych wzorcach lub modelach metodologicznych ujęcia empiryczno-indukcyjnego i hipotetyczno-dedukcyjnego (Chojnicki 1985). Pierwsze znalazło swój wyraz w tak zwanej analizie przestrzennej i fizykalizacji, drugie z kolei skonkretyzowało się w dwóch wariantach: teoretyczno-analitycznym i matematyczno-modelowym.

Powszechnie zakłada się, że paradygmaty, reprezentując każdorazowo określony potencjał wiedzotwórczy, wcześniej czy później wyczerpują się i zużywają. O upadku pozytywistycznego wzorca badawczego w geografii zadecydowały czynniki zewnętrzne i wewnętrzne. Proces alienowania się tego sposobu myślenia spotęgował niewątpliwie ferment społeczny ogarniający w końcu lat sześćdziesiątych XX wieku wysokorozwinięte kraje Ameryki Północnej i Europy Zachodniej, sprzyjał on bowiem kwestionowaniu pozytywistycznych modeli badawczych pomijających problemy w owym czasie społecznie istotne. Jednocześnie nasiliła się w geografii krytyka pozytywistycznego sposobu myślenia. Identyfikacja i powszechna akceptacja zarzutów wobec zastosowań pozytywizmu w geografii torowała drogę do kształtowania się nowego, postpozytywistycznego wzorca badawczego, charakterystycznego dla współczesnej geografii człowieka.

Postpozytywistyczny mechanizm rozwoju geografii człowieka na przełomie stuleci

Kształtujący się w latach osiemdziesiątych XX wieku nowy okres w geografii można określić jako fazę postparadygmatyczną i postpozytywistyczną. Termin „postparadygmatyczny” oznacza taką działalność naukową, w której funkcjonuje wiele rywalizujących wzorców badawczych (orientacji), ale żaden z nich nie zyskuje miana paradygmatu, czyli dominującego wzorca mającego powszechną akceptację środowiska badaczy. Rywalizacja ta objawia się w postaci:

- otwarcia szerokiej możliwości krytyki aksjologicznej,
- funkcjonowania „ryнку” idei naukowych, ostro ze sobą konkurujących,
- nasilenia się tendencji do kwestionowania każdej wartości poznawczej (swoisty relatywizm poznawczy).

Z kolei termin „postpozytywistyczny” oznacza okres, w którym rozwój geografii człowieka kształtuje się jako reakcja krytyczna wobec niedostatków koncepcji pozytywistycznych w geografii. Dotyczy fazy rozwoju dyscypliny, która następuje po dominacji pozytywizmu i odnosi się do koncepcji teoretyczno-metodologicznych, które zaistniały w geografii człowieka po odrzuceniu paradygmatu pozytywistycznego. W określeniu „postyczny” zawiera się jednak swoisty związek wynikania. Chodzi tutaj nie tyle o zanegowanie tego, co było, ile raczej o dojście do współczesnego sposobu uprawiania geografii, wyrażającego się w dążności do przebudowy geografii człowieka na gruncie różnych orientacji filozoficzno-metodologicznych o charakterze postpozytywistycznym. Zmiany te przyczyniły się do uznania walorów pluralizmu filozoficzno-metodologicznego jako podstawy rozwoju dyscypliny i przyjęcia tezy, że badania geograficzne nie mogą być neutralne pod względem aksjologicznym – powinny w większym stopniu uwzględniać problematykę wartości i podmiotowości człowieka. Głównym czynnikiem wiedzytwórczym w geografii człowieka staje się w tym okresie konflikt i współzawodnicstwo między różnymi orientacjami filozoficzno-metodologicznymi, które kształtują różne ujęcia i szkoły w tej dyscyplinie.

Funkcjonowanie geografii człowieka w tej fazie można przedstawić w postaci kontinuum naukowej myśli geograficznej, rozciągające się od tego, co najbardziej abstrakcyjne, ogólne i metafizyczne u jednego krańca (lewa strona kontinuum), do tego, co konkretne, empiryczne i faktualne u drugiego (prawa strona). Różne elementy tego kontinuum są wzajemnie zależne, ale też częściowo autonomiczne (por. postpozytywistyczny model funkcjonowania nauk społecznych Alexandra [1982]).

Postęp w geografii człowieka w tym okresie następuje w ramach dwóch rodzajów narracji: dyskursu uogólnionego i dyskursu skonkretyzowanego empirycznie wokół programów badawczych.

Ten pierwszy obejmuje rozważania dotyczące zagadnień umieszczonych po lewej stronie kontinuum, czyli założeń ontologicznych, epistemologicznych i metodologicznych oraz modeli opisujących w sposób ogólny badaną rzeczywistość. Uogólniony dyskurs dotyczy kwestii dość abstrakcyjnych, których odniesienia empiryczne nie zawsze są jasne lub uświadomione. Wskazuje nam, co należy zauważyć i jak podchodzić do tego, co jest postrzegane lub obserwowane. Elementy te pomagają interpretować badaną rzeczywistość i stanowią pewnego rodzaju układ sterowniczy w procesie badawczym.

Drugi składnik postępu, czyli programy badawcze, obejmuje elementy umieszczone po prawej stronie kontinuum. Koncentrują się one na rozwiązywaniu

określonych zagadnień empirycznych (na przykład na problematyce gentryfikacji, miasta postindustrialnego czy globalizacji i jej wpływu na mechanizmy czasowo-przestrzenne). Na poziomie uogólnionego dyskursu współzawodnictwo („rynek” idei naukowych) przebiega w formie debat między zwolennikami różnych orientacji teoretyczno-metodologicznych i dotyczy ich założeń ontologiczno-epistemologicznych, zdolności opisu i wyjaśniania zjawisk, użyteczności dla badań empirycznych. Na poziomie programów badawczych następuje koncentracja studiów wokół konkurencyjnych prób opisu oraz wyjaśniania zjawisk uznawanych przez geografów za ważne w danym okresie. Z czasem postęp na obu poziomach dyskursu, następujący zależnie lub niezależnie, może prowadzić do zasadniczych zmian w danej dyscyplinie naukowej. Dominujące tradycje badawcze, stanowiące pewnego rodzaju doktryny poznawcze, są dyskredytowane i z czasem zanikają, akceptację zaś zdobywają inne, wcześniej cenione, generujące nowe pojęcia i problemy. Zmiana może polegać między innymi na delegitimacji tych teorii, które są niezgodne z metodologią i ontologią nowych wzorców badawczych.

Rola orientacji filozoficzno-metodologicznych w ewolucji współczesnej geografii człowieka

Jak wyżej wspomniano, głównym czynnikiem generującym postęp we współczesnej geografii człowieka jest akceptacja rozmaitych orientacji filozoficzno-metodologicznych, uznanych w naukach społecznych i humanistycznych. Rywalizacja między zwolennikami określonych orientacji podsyca niepokój twórczy, przyczyniając się do zmian na poziomie uogólnionego dyskursu. Odbywa się to w sytuacji niedorozwoju lub dezaktualizacji tradycyjnych teorii i modeli geograficznych. Poszukując źródeł myśli teoretycznej, badacze odwołują się często do uznanych wzorców pozageograficznej refleksji filozoficzno-metodologicznej, które dają im pewnego rodzaju poczucie bezpieczeństwa w działalności badawczej, oferując określoną wiedzę o rzeczywistości i możliwościach jej badania w postaci pewnych założeń ontologiczno-epistemologicznych i metodologii myślenia. Inaczej mówiąc, owe orientacje filozoficzno-metodologiczne stanowiły pewnego rodzaju „protezy”, czyli środki zastępcze, stosowane w sytuacji braku środka właściwego, czyli akceptowanej teorii. Z kolei zmiany na poziomie uogólnionego dyskursu przenosiły się na poziom skonkretyzowanych empirycznie programów badawczych.

Na rozwój współczesnej geografii człowieka wpłynęło w istotny sposób kilka orientacji filozoficzno-metodologicznych. Wśród nich należy wymienić:

- strukturalizm i poststrukturalizm,
- neomarksizm powiązany z niektórymi wersjami strukturalizmu,
- postmodernizm,
- feminizm,
- humanizm i posthumanizm.

Pełniły one w geografii człowieka dwojakie funkcje:

a) rewizyjne, polegające na:

- rewizji dotychczasowych teorii i koncepcji,
- rekonceptualizacji kluczowych pojęć,
- rewizji zastanej wiedzy geograficznej,
- krytyce pozytywistycznych założeń rozumowania geograficznego,

b) ekspansywno-dyfuzyjne, umożliwiające:

- dyfuzję teorii i metodologii nauk społecznych i humanistycznych,
- stawianie nowych pytań,
- poszerzenie pola badawczego dyscypliny o nową problematykę.

W rezultacie tych „zapożyczeń” myśl teoretyczna geografii człowieka ma charakter polimorficzny i polifoniczny, nie tworząc spójnego systemu. Świadczy o tym chociażby funkcjonowanie w encyklopediach geograficznych takich terminów, jak geografia postmodernistyczna, geografia feministyczna czy geografia strukturalistyczna.

Każda z wymienionych orientacji wpłynęła w określony sposób na geografię człowieka.

Strukturalizm stał się dla geografii człowieka dogodną drogą do przyswojenia wielu koncepcji współczesnej myśli socjologicznej. Jego wpływ można sprowadzić do trzech kwestii:

- ułatwiał wprowadzenie do tej dyscypliny założeń krytycznej szkoły frankfurckiej oraz neomarksowskich i postmarksowskich koncepcji stanowiących inspiracje i przesłanki do nowej interpretacji współczesnych problemów otaczającej rzeczywistości,
- umożliwiał dyfuzję założeń etnometodologii, fenomenologii, interakcjonizmu symbolicznego i podejścia dramaturgicznego w wersji Erwina Gottmana,
- stanowił podstawę ujęcia badawczego kładącego nacisk na analizę struktur badanych zjawisk, a nie na ich genezę, co wynikało z założenia strukturalizmu, że struktura – jawna lub ukryta – jest bardziej istotna niż działanie społeczne.

Oddziaływania poststrukturalizmu zaznaczyły się przede wszystkim na płaszczyźnie metodologicznej – debata toczyła się nie tyle o tym, co geografowie

mają badać, lecz jak powinni badać. Jego wpływ można w uproszczeniu sprawdzić do czterech kwestii:

- „zainfekowania” geografów stanowiskiem relatywizmu, który neguje absolutne standardy w nauce i głosi pogląd, że nie istnieją uniwersalne kryteria wiedzy i prawdy, a pojęcia naukowe powstają w określonych warunkach społecznych, w zależności od określonej kultury,
- zastosowania metody dekonstrukcji, która zakłada kontekstowość i niepewny charakter geograficznego systemu conceptualnego, zalecając badanie relacji tego systemu z innymi conceptualizacjami; efektem tego są: przemyślenie od nowa relacji między „tworzeniem” przestrzeni i jej reprezentacją (obrazem), krytyka standardowych kategorii pojęciowych, takich jak klasa i rozwój, oraz zakwestionowanie binarnych układów relacji: jednostka–społeczeństwo, natura–kultura, przestrzeń–czas; według poststrukturalistów zastosowanie metody dekonstrukcyjnego „czytania” (na przykład krajobrazu) pozwala zwiększyć refleksyjność badaczy,
- rozwoju tak zwanej nowej geografii kultury jako oddzielnego nurtu geograficznego; efektem jest między innymi reinterpretacja krajobrazu kulturowego poprzez zastosowanie metody jego „czytania”,
- zakwestionowanie subdyscyplinarnego podziału geografii na geografię fizyczną i społeczno-ekonomiczną – zdaniem poststrukturalistów utrudnia on kompleksowe badania interakcji „przyroda–społeczeństwo”.

Postmodernizm, odgrywający rolę „ironicznego” metafizyka epoki schyłkowej, proponuje poszukiwanie w geografii nowego języka opisu zjawisk zachodzących w świecie ponowoczesnym, fazy globalnego kapitalizmu oraz radykalnych transformacji społeczno-kulturowych. W swych pracach zwolennicy postmodernizmu zawarli krytykę geografii jako nauki, a zwłaszcza obecnego stanu i założeń geografii człowieka, postulując do opisu zjawisk w świecie ponowoczesnym odmienny język, który pozwalałby obrazować jego wielkość, niespójność, nieciągłość, fragmentaryczność, przypadkowość oraz nieokreśloność. Wpływy myśli postmodernistycznej zaznaczyły się w geografii człowieka najwyraźniej w postaci:

- rewitalizacji debaty na temat myśli i tradycji geograficznych, między innymi na temat wizji geografii,
- dążenia do zbliżenia geografii człowieka do głównych nurtów współczesnej socjologii i innych nauk społecznych (por. Dear 1988),
- ożywienia dyskusji na temat języka nauki i problemu jego reprezentacji wobec otaczającej rzeczywistości,

– wzmocnienia krytyki pozytywistycznych koncepcji geograficznych, zwłaszcza w dziedzinie analizy przestrzennej oraz w studiach miejskich i kulturowych.

Wpływy feminizmu zaczęły przenikać do geografii już w połowie lat 70. XX wieku. Przejawiło się to rozwojem tak zwanej geografii feministycznej, która była prezentowana między innymi na łamach czasopisma „Gender, Place and Culture”, wydawanego od 1994 roku. Radykalizm zwolenników (-iczek) tej orientacji wyraził się najpełniej w postaci:

- krytyki tradycji geograficznej, wyrosłej – zdaniem zwolenników feminizmu – w atmosferze maskulinizmu; wyrazem tego jest krytyka wielu koncepcji i modeli, takich jak: funkcjonalizm, teoria strukturacji, teoria sieci, teoria emocji, interakcjonizm symboliczny, socjobiologia i teoria racjonalnego wyboru,
- postulatu tworzenia „prawdziwej” wiedzy i metodologii feministycznej, zawierającej „właściwe” feminizmowi ujęcia badawcze.

Orientacja humanistyczna stanowi w geografii człowieka wyraźną opozycję wobec wymienionych wyżej koncepcji w wymiarze ontologicznym, epistemologicznym i metodologicznym. Zakłada się tutaj, że:

- świat (rzeczywistość) jest przede wszystkim sumą ludzkich doświadczeń, wynikiem „spotkania” człowieka z zewnętrzną rzeczywistością, która nie może być dostępna inaczej niż przez ludzki umysł,
- należy skupić uwagę na jednostkach ludzkich i ich różnych działaniach, na problematyce doświadczeń człowieka i jego subiektywności,
- w badaniach należy uwzględnić problemy etyczne, wartości i styl życia.

Wyrosła na tym gruncie geografia humanistyczna jest często definiowana jako stanowisko antypozytywistyczne, antynaturalistyczne, antyscjentystyczne i antybehawiorystyczne. Podkreśla za Protagorasem, że „miarą wszystkich rzeczy jest człowiek” i w związku z tym należy go postawić w centrum rozważań geograficznych.

Ponieważ geografia humanistyczna kładzie nacisk na ludzkie doświadczenia i subiektywność, zdaniem niektórych geografów zmierza w kierunku idealizmu i woluntaryzmu i jest w rezultacie ostro krytykowana przez zwolenników marksizmu i strukturalizmu.

Z kolei zwolennicy ujęcia humanistycznego w geografii krytykują koncepcję *homo agentus*, która wyrosła na gruncie strukturalnego marksizmu i przedstawia ludzi jako jednostki bezkrytycznie wykonujące rozkazy jakiegoś indywiduum lub makrostruktury, jako biernych agentów takich bytów jak kapitał, imperatyw zysku czy rynek.

Geografia humanistyczna oparta jest w znacznej mierze na fenomenologii. Jej idee są podstawą koncepcji świata życia człowieka zawartej w pracach Anne

Buttimer i Nicolasa Entrikina. Kluczowym pojęciem tego ujęcia jest koncepcja miejsca traktowana raczej jako świat życia człowieka niż jego lokalizacja.

Z kolei modny ostatnio posthumanizm zakłada, że geografia człowieka powinna być czymś „więcej niż humanizmem”, i postuluje zaludnienie świata „geograficznego” raczej agentami niż ludźmi. Stanowiąc pewnego rodzaju opozycję wobec tradycji humanistycznej, posthumaniści w swych pracach twierdzą, że cechy i predyspozycje ludzkie, takie jak racjonalność, świadomość, pomysłowość, wrażliwość i refleksyjność, kształtują się w interakcji z innymi ludźmi i nie-ludźmi. Jeden z nurtów posthumanizmu nawiązuje do teorii aktor-sieć (*actor-network*), opierającej się na postulacie badania rozwoju relacji człowieka z innymi ludźmi, ale także z nie-ludźmi, czyli przedmiotami, ideami, informacjami i innymi bytami bezosobowymi (komputery, maszyny itp.). Teoria ta proponuje nowy „język” opisu uwzględniający interakcje „ludzie-nie-ludzie” i sposoby, w jaki te elementy na siebie oddziałują. Zdaniem jej twórców relacje te definiują jednostkę ludzką dokładnie tak samo jak dawniej robiła to rodzina czy inna wspólnota (por. Krzysztofek 2009).

Podsumowanie

Powyższe rozważania pozwalają sformułować następujące wnioski:

1. Postęp w geografii człowieka następował pod dominującym wpływem zmian na płaszczyźnie uogólnionego dyskursu poprzez przyswajanie nowych, „modnych” prądów filozoficzno-metodologicznych, obecnych współcześnie w naukach społecznych i humanistycznych. Ich wzajemne oddziaływanie na praktykę badawczą, ostra rywalizacja i spory naukowe toczące się między zwolennikami poszczególnych orientacji były istotnym impulsem rozwojowym w geografii człowieka. Ów pluralizm, wzmacniając dyskusje filozoficzno-metodologiczne, odegrał pozytywną rolę, powodując otwarcie się geografii człowieka na osiągnięcia współczesnych nauk społecznych i humanistycznych, sprzyjał ożywieniu dyskusji naukowych na temat sposobu uprawiania geografii, jej celów i misji.
2. Ożywienie naukowe na poziomie uogólnionego dyskursu przekładało się na poziom empirycznych programów badawczych. Przykładem pozytywnym jest rozwój tak zwanej szkoły kalifornijskiej, kształtującej postmodernistyczne ujęcia badania miasta postindustrialnego. W rozwoju tej szkoły ważną rolę odegrali geografowie, proponując nowe koncepcje i kategorie pojęciowe (zob. Soja 1980, 1996).

Bibliografia

- Alexander J.C., 1982, *Positivism, presuppositions, and current controversies*, University of California Press, Berkely.
- Chojnicki Z., 1985, *Orientacje filozoficzno-metodologiczne w geografii – ich koncepcje i modele*, „Przegląd Geograficzny”, t. 57 (3), s. 255–281.
- Dear M.J., 1988, *The Postmodern Challenge: Reconstructing Human Geography: an Introduction to Contemporary Debates*, Paul Chapman, London.
- Jerczyński M. i in., 1991, *Główne orientacje badawcze w geografii społecznej i gospodarczej* [w:] Z. Chojnicki (red.), *Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii*, Wydawnictwa Naukowe UAM, Poznań, s. 7–26.
- King L.J., 1976, *Alternatives to a Positive Economic Geography*, „Annals of the American Association of Geographers”, t. 66 (2), s. 293–308.
- Krzysztofek K., 2009, *Nie-ludzka sieć. Wokół teorii actor–network* [w:] G. Gorzelak, M. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir (red.), *Człowiek – miasto – region. Związki i interakcje*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 267–283.
- Kukliński A., 1982, *Dylematy rozwoju nauk geograficznych w Polsce*, „Biuletyn KPZK PAN”, t. 118, s. 230–244.
- Lisowski A., 1996, *Tendencje dezintegracyjne i integracyjne we współczesnej geografii człowieka*, „Przegląd Geograficzny”, t. 68 (3–4), s. 317–333.
- Maik W., 1993, *Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych*, „Przegląd Geograficzny”, t. 34 (3–4), s. 231–146.
- Maik W., 2012, *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Rykiel Z., 1986, *Transformations of the Paradigm of Polish Human Geography*, „Concepts and Methods in Geography”, nr 1, s. 33–43.
- Soja E. W., 1980, *The Socio-spatial Dialectic*, „Annals of the Association of American Geographers”, t. 70 (2), s. 207–225.
- Soja E.W., 1996, *Thirdspace: Journey to Los Angeles and Other Real and Imagined Places*, Blackwell, Oxford.

prof. dr hab. Wiesław Maik
Katedra Gospodarki Turystycznej
Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy
e-mail: wieslaw.maik@byd.pl